

Bogdan Vukomanović*Doktorand na Odeljenju za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

bvukomanov@yahoo.com

Konstrukcija neoliberalnog selfa u beogradskoj psihoterapeutskoj praksi*¹

Apstrakt: Procesi neoliberalizacije i evrointegracije u Srbiji se odvijaju već neko vreme i pored promena koje su ostavile na pojedine elemente socijalne strukture kao što su porodica, ekonomija, politika i druge, njihovi uticaji su vidljivi i u načinima na koji stanovnici poimaju sebe i svoj položaj u takvom okruženju. Usled smanjene socijalne zaštite, povlačenja države iz javne sfere i rastuće finansijske i radne nesigurnosti, pojedinci su primorani da sami preuzmu odgovornost za svoje živote i rade na sebi u cilju ličnog usavršavanja i pronalaženja novih strategija opstanka. Kroz intervjue sa psihoterapeutima i ljudima koji su koristili usluge privatne psihoterapije, ovaj rad razmatra odnos između privatne psihoterapeutske prakse u Beogradu kao tehnike rada na sebi i konstrukcije sopstva kod korisnika njenih usluga, a potom je dovodi u vezu sa širim socio-ekonomskim kontekstom u kom ispitanici žive i rade. Dolazi se do zaključka da privatna psihoterapeutska praksa podražava potenciranje nezavisnosti, autonomije i odgovornosti za svoj život i životne odluke kod svojih klijenata, što su tipične karakteristike preduzetničkog selfa koji je specifičan za razdoblje postsocijalističke neoliberalizacije.

Ključne reči: neoliberalizam, psihoterapija, postsocijalizam, self, samopomoć, Beograd

Uvod

Neoliberalizam se u akademskim krugovima danas javlja kao pojam koji je dosta nerazjašnjen, predmet brojnih polemika i pojam koji je svoje analitičke potencijale donekle izgubio ekstenzivnom upotrebom (Lawn & Pentice 2015,

* Ovaj rad je nastao prepravkom i doradom jednog dela mog originalnog master rada: Bogdan Vukomanović, *Kultura samopomoći u Srbiji u vreme postsocijalističke neoliberalizacije*, Beograd, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2018.

¹ Za sprovedeno istraživanje zahvalnost dugujem doktoru Danilu Pešiću iz Instituta za mentalno zdravlje u Beogradu koji me je spojio s ispitanicima iz kategorije psihoterapeuta u ovom radu. Moj je dug utoliko veći budući da je izdvojio vremena da i lično učestvuje u istraživanju kao jedan od ispitanika. Ništa manju zahvalnost dugujem i ostalim ispitanicima čiji je deo izdvojenog vremena omogućio ovom istraživanju da dobije etnografsko utemeljenje.

2–4). Na primer, Dejvid Harvi smatra da ga karakterišu jaka prava privatne svojine, smanjenje ograničenja koje država stavlja na tržište i podsticanje privatnog preduzetništva (Harvi 2012). Neke od tih karakteristika se, pojedini će zameriti, mogu naći i u klasičnom liberalizmu, tako da ta teorija nije validna. Ukoliko se, pak, pomerimo dalje od teorijskih razmatranja i upustimo u analizu implementacije njegovih ekonomskih premisa u konkretnom društvenom kontekstu, naći ćemo se u nezavidnom položaju jer u mnogim zemljama, među kojima je i naša (v. Vuković 2017), neoliberalizam dobija hibridna oblička koja odstupaju od čisto teorijskih modela. To nam daje do znanja da, kako god shvatili proces neoliberalizacije, njegovo obličje nije svuda isto i nigde se ne može naći u svojoj “čistoj” formi.

Pored ostalih disciplina i antropologija je pokazala interesovanje za ovaj fenomen, ali ne bez nesuglasica povodom njegovog definisanja. Kada je reč o neoliberalizmu, antropolozi su složni na tri polja: da ne postoji saglasnost oko ovog pojma, ali da se njime najviše označava deregulacija tržišta, smanjenje državne intervencije i nova uloga države, naglasak na ličnoj odgovornosti, fleksibilnosti i ekonomskom rastu, slobodi i kritici svih pokušaja suzbijanja te slobode (a ovde bih dodao i privatizaciju javnih preduzeća); da postoji razlika između teorijskog i praktičnog neoliberalizma, tj. da u različitim kontekstima on poprima različite forme i da je cilj antropološkog istraživanja neoliberalizma da istraži načine na koje se neoliberalne prakse i reprezentacije šire (Hilgers 2011, 351–352).

Na strukturnom planu, Danilo Vuković je ustanovio da je proces neoliberalizacije u našoj zemlji uspeo samo u određenim aspektima javnog života i da nije prošao bez sukoba interesa određenih društvenih grupa koje su bile pogođene novim zakonskim odredbama (Vuković 2017), te da je poprimio vrlo specifične forme, što potvrđuje tezu da neoliberalizam poprima različite oblike. U antropologiji se proučavanju neoliberalizacije u Srbiji uglavnom pristupilo kroz istraživanja tranzicije i načina na koje naša zemlja pokušava da se uključi u zapadne modele ekonomskog funkcionisanja. To je, na primer, uočljivo u naglasku koji se u Srbiji nakon pada socijalizma pridaje turizmu i njegovoj mogućnosti da transformiše lokalnu privredu, nacionalni i kulturni identitet i ekonomski rast, istovremeno smeštajući zemlju u visoko kompetitivnu tržišnu ekonomiju (Baćević 2013; Jovanović 2013). Privatizacija nekih od najznačajnijih javnih preduzeća je već započeta (vidi: Erdei 2011; Miokov & Vučinić-Nešković 2011), a proces tranzicije iz socijalizma u kapitalizam je na kulturnom planu i u domenu folkloru već proizveo narative o njenim „dobitnicima“ i „gubitnicima“ (Kovačević 2006; Antonijević 2009; Trifunović 2009; 2011). Ta tranzicija je značila i nove kulturne percepcije i značenja koja su se pridavala određenim socijalnim kategorijama kao što su privatnici i preduzetnici (Žikić 2007). Na osnovu toga možemo zaključiti da su procesi neoliberalizacije, iako sa mešovitim i stalno promenljivim uspehom, zahvatili i Srbiju.

Kultura samopomoći

Budući da neoliberalizam stavlja značajan naglasak na slobodu pojedinaca, njihove preduzetničke kapacitete i ličnu odgovornost, kultura samopomoći je doživela značajan procvat na zapadu. Literatura za samopomoć je postala zaštitni znak takve kulture i vrlo je dobro proučena (Coyle & Grodin 1993; Rimke 2000; Barker 2002; Crawford 2004; McGee 2005; Illouz 2008; Effing 2009; Collingsworth 2014; Poon 2015; Salmenniemi & Adamson 2015; Tiainen-Qadir & Salmenniemi 2017). S druge strane, na prostoru bivše Jugoslavije ona ostaje relativno zanemarena. Iva Žurić Jakovina kao razlog za to navodi uvreženo mišljenje među akademikima da je takva literatura trivijalna i kvazinaučna (Žurić-Jakovina 2014, 7–8). Pa, ipak, neki radovi su se pojavili na tu temu u Sloveniji (Erjavec & Volčič 2009), a u Srbiji je direktno dovedena u vezu sa produkcijom neoliberalnog selfa (Vukomanović 2018).

Međutim, jedan od elemenata kulture samopomoći koji nije obrađen i u kom se, možda, najeksplicitnije ogleda princip rada na sebi i samousavršavanja jeste psihoterapija. Kao praksa koja je u postsocijalističkoj Srbiji u porastu, naročito u privatnom sektoru, ona nudi svojim klijentima svetovni ekvivalent religijskom konceptu spasenja – mentalno zdravlje i psihičku stabilnost. Štaviše, literatura za samopomoć svoj uspeh ogromnim delom duguje upravo implementaciji psihoterapijskih principa spoznavanja svog unutrašnjeg, emotivnog života i otkrivanja “pravog sebe” u svoju retoriku (Woodstock 2005; Rakow 2013; Vukomanović 2018).

Psihoterapija kao vid rada na sebi i samousavršavanja predstavlja neizostavan deo kulture samopomoći. To je proces koji je usredsređen na lečenje mentalnih bolesti i stanja koja pojedincima predstavljaju poteškoću u normalnom funkcionisanju. Ona definitivno nije nov fenomen i praktikovala se i u doba socijalizma, ali su njeni osnovni postulati bili prilagođeni ideološkoj klimi tog vremena (Savelli 2013; Marks & Savelli 2015; Marks 2018). Takođe, psihoterapija je geografski široko rasprostranjena praksa sa svojim lokalnim kulturnim specifičnostima i varijacijama (Dwairy & Van Sickle 1996; Iwakabe 2008; Nwoye 2010; Madu 2015). Međutim, uopšteno govoreći, ona svojim klijentima nudi značajne mogućnosti lične transformacije, formiranja novih osobina, kapaciteta i veština, pogleda na sebe i svet i, ukratko, postajanja osobom kakva se želi biti. Na taj način, ona postaje mesto na kom se lična sloboda pojedinaca i njihova inicijativa da preuzmu odgovornost za sopstveni život mogu ostvariti i tako prosperirati u vrlo nestabilnoj društvenoj klimi.

U ovom radu zastupam tezu da privatna psihoterapijska praksa u Beogradu, kao deo šire kulture samopomoći, dobro rezonuje sa neoliberalnim društvenim kontekstom u kom se obavlja. To ne znači da tvrdim da je psihoterapija u službi neoliberalnog režima, već da njeni idejni postulati ne dolaze u sukob s kulturom

samopomoći i da s njom dele aksiome nužnosti rada na sebi i samousavršavanja, čime podstiču konstrukciju neoliberalnog selfa. Značaj ovakvog rada bi ležao u njegovom isticanju značaja socio-ekonomskih prilika na psihoterapijsku praksu kod nas, ali i u podsticanju daljeg sociološko-antropološkog proučavanja uticaja terapeutske kulture u našoj sredini.

Neoliberalizam kao vid upravljanja

Da bismo kulturu samopomoći, a s njom i psihoterapiju, mogli da dovedemo u vezu sa neoliberalizmom, moraćemo prvo preciznije da odredimo pojam neoliberalizma i način na koji ćemo mu pristupiti. Metju Hilgers ističe da su antropolozi na tri različita načina posmatrali neoliberalizam: kao kulturu, kao sistem i kao vid upravljanja (Hilgers 2011). U ovom radu će se usvojiti treći pristup neoliberalizmu. Ovaj pristup

(...) teži da analizira neoliberalizam ne kao teoriju ili ideologiju, već kao praksu, drugim rečima kao ‘vid obavljanja usmeren ka ciljevima, a koji se reguliše kroz konstantnu refleksiju’. Ovo podrazumeva dovođenje u pitanje apstraktnih, fiksnih koncepcija neoliberalizma i okretanje ka analizi, složene, polimorfne realnosti koja se ogleda kroz implementaciju metoda i principa ‘racionalizacije upravljanja koja se potčinjava – i u čemu leži njena specifičnost – unutrašnjem pravilu maksimalne ekonomije’, smanjenju troškova i uvećanju profita (Hilgers 2011, 358)

Inspiracija za ovakva istraživanja neoliberalizma dolazi iz radova Mišela Fouca i drugih autora koji su razvijali njegove ideje. Distinkcija koju je Fouca napravio, a koja predstavlja polaznu tačku ovog istraživanja, jeste razlika između tehnika moći, s jedne strane, i tehnika sopstva, s druge strane. Prema Fouca, tehnike moći „određuju ponašanje pojedinaca i potčinjavaju ih određenim ciljevima dominacije, objektivizujući subjekta“ (Foucault 1988, 18), dok tehnike sopstva:

dozvoljavaju pojedincu da sopstvenim ili uz pomoć drugih sredstava izvrši određen broj operacija nad svojim telima, dušama, mislima, ponašanjima i načinima postojanja kako bi sebe transformisali u cilju dostizanja određenog stanja sreće, čistote, mudrosti, savršenstva, ili besmrtnosti. (Foucault 1988, 18).

Tehnike moći, stoga, predstavljaju one društvene aktore (političke ili nepolitičke) koji teže da izmene ponašanje pojedinaca na određene načine kako bi ih bolje integrisali u postojeći društveni poredak. Tehnike sopstva, s druge strane, ističu delatnost samih subjekata i načine na koje oni pokušavaju sami sebe da izgrade. Međuodnos ovih dvaju tehnika može biti suprotstavljen ili dopunjujuć: pojedinci mogu odbiti da se njihovo ponašanje modifikuje time što će usvojiti alternativne obrasce mišljenja i ponašanja ili mogu usvojiti one koje su im već ponuđene.

Međutim, kako u liberalnim demokratijama i, konkretno, u neoliberalizmu individualne slobode uživaju neprikosnoveni autoritet i odbacuju se pokušaji ograničenja tih sloboda (Hilgers 2011, 352), prinudni karakter tehnika moći teži da se ublaži i predstavi u onim formama koje se ne kose s osnovnim načelima slobode. Nikolas Rouz sledećim rečima opisuje transformacije koje su se dogodile u neoliberalnim demokratijama:

Regulatorni aparat moderne države nije nešto što je pojedincima, koji su njime suštinski netaknuti, nametnuto spolja. Inkorporiranje, oblikovanje, usmeravanje i unapređivanje subjektivnosti je postalo intrinzično operacijama upravljanja. Ali iako upravljanje društvom znači upravljanje subjektivnošću, to nije ostvareno kroz rast svemogućie i sveznajuće države čiji agenti institucionalizuju konstantan nadzor i kontrolu svih svojih subjekata. Upravljanje subjektivnošću je pre preuzelo oblik proliferacije kompleksnog i heterogenog sklopa tehnologija koji funkcionišu tako što se raznorazne ambicije političkih, naučnih, filantropskih i profesionalnih autoriteta poravnavaju s idealima i aspiracijama pojedinaca i sa slikom toga šta svako od nas želi da bude. (Rose 1999, 217)

Ove reči ističu, između ostalog, ono što će biti jedna od glavnih odlika neoliberalizma, a to je zamagljivanje i odbacivanje distinkcija javno-privatno i političko-lično (Hamann 2009, 39). Jednostavnije rečeno, teži se smanjenju disrepance između želja aktera u javnoj sferi i stremljenja običnih građana tako što se pojedincima daje veća sloboda da teže ostvarenju sopstvenih ciljeva. Na taj način, tehnike moći u svojoj formi i pojavnom obliku gube svoj prinudni karakter i predstavljaju se kao komplementarne tehnikama sopstva. Želja za individualnim slobodama više nije suprotstavljena težnjama državnog aparata već je, naprotiv, postala sastavni deo neoliberalnog upravljanja.

Ono što je Fukoa izdvojilo od mislilaca kao što su Kant, Dekart i Sartr, koji su se takođe bavili pojmom subjekta, jeste ideja da se subjekt može sam konstruisati i da to čini tako što iz svog okruženja koristi tehnike koji će mu u tome pomoći (Kelly 2013, 513). U tom slučaju, neoliberalni subjekat sebe konstruiše kroz praksu, služeći se koncepcijama i tehnikama sopstva koje mu pomažu u tome da sebe vidi kao „ljudski kapital“ koji je neophodno nadograđivati, usavršavati i u njega ulagati (Read 2009, 28). Preciznije rečeno, neoliberalizam je praksa, praksa koja svoje konkretne oblike u životima svakog od nas dobija kada mislimo i delamo na određene načine. To može biti vidljivo u načinima na koji shvatamo rodne uloge u društvu (Aavik 2017), praksu predavanja na fakultetu (Cannizzo 2018), korišćenje psihoaktivnih supstanci (Mori 2014), volontiranje u humanitarnim i drugim organizacijama (Vrasti & Montsion 2014) itd. Ukratko, neoliberalizam je praksa koja se obavlja u svakodnevnom životu. Te prakse, pritom, kako Mauricio Lazarato ističe, razmatrajući Fukoa i Deleza, mogu biti nediskurzivne prakse ili dispozitivi koji intervenišu na nivou toga šta neko radi i diskurzivne prakse ili dispozitivi koji intervenišu na nivou onoga šta neko govori (Lazarato 2009, 111).

Psihoterapija je u isto vreme diskurzivna, ali i nediskurzivna praksa jer samom pričom o svojim osećanjima klijent ih objektivizuje i omogućava sebi neverbalni, refleksivni rad na njima. Ta praksa se, ne svakodnevno, ali po pravilu svake nedelje odvija u životima pojedinaca kroz odlazak kod terapeuta i istraživanje sopstvenog unutarpsihičkog života i koja ima za cilj da svojim klijentima omogući da samostalno donose svoje odluke, budu nezavisni, samouvereni i odgovorni građani. Na njoj klijenti formulišu svoje želje, svoje vizije toga šta žele da postanu i postignu. Psihoterapija će se u ovom radu, dakle, posmatrati kao jedna vrsta ulaganja u ljudski kapital (Hamann 2009; Read 2009), ulaganja koje se praktikuje kroz tehnike sopstva. Pošto psihoterapija podrazumeva govor o svojim osećanjima i o sebi generalno, ona se može posmatrati kao diskurzivna praksa ili dispozitiv koji određuje šta neko ima da kaže i na koji način će o tome govoriti.

Da bih objasnio načine na koje se novi subjekti u postsocijalističkoj Srbiji konstruišu, potrebno je ukratko i objasniti u odnosu na šta se sada subjekti konstruišu. Drugim rečima, postavlja se pitanje po čemu je neoliberalni subjekat drugačiji od svog prethodnika, subjekta koji je predmet promene? Sem Binkli se u svom radu (Binkley 2011) koristi Fukoovim pojmom dispozitiva kao diskurzivne kategorije koja usmerava, ali ne determiniše u potpunosti način na koji će se subjekti ponašati, misliti i osećati i da je cilj neoliberalnih diskurzivnih praksi da građane motiviše da sami izmene one modele ponašanja i razmišljanja koje je prethodni sistem u njima ustalio, a koje se najčešće vezuju za lenjost, neproduktivnost, institucionalnu zavisnost, nedostatak inicijative itd:

(...) neo-liberalni *dispositif* [kurziv S.B.] je set mehanizama koji ne samo što određuju neo-liberalnu subjektivizaciju, već i de-subjektivizaciju onoga što je došlo pre njega: društvenog subjekta države blagostanja čija je dispozicija bila orijentisana ka dokonosti, disciplini i institucionalnoj kontroli. (Binkley 2011, 88)

Marek Mikuš je primetio da je u govorima političara u Srbiji na temu rada u javnom sektoru bila vrlo primetna i vrlo izrazita kritika na račun njegove neproduktivnosti, krađe, korupcije i neodgovorne radne etike zaposlenih u njemu (Mikuš 2015). Autor ističe da je u javnom diskursu bila kritikovana situacija u kojoj su zaposleni u javnom sektoru bili „ušuškan“ i primali visoke plate za mali obim posla, a takva moralna osuda je kasnije poslužila kao opravdanje za masovno otpuštanje radnika iz javnog sektora i smanjenje plata u njemu. Drugim rečima, problematizovao se pasivni, patronizovani i neaktivni radnik koji je zavisio od pomoći države i njemu se suprotstavio aktivni, radni, preduzetnički subjekt koji će sam biti odgovoran za svoj posao i prihode.

Kako bih odgovorio na pitanje kako se pasivni, socijalistički subjekt transformiše u aktivnog, neoliberalnog, koristiću se idejama Nikolasa Rouza koji je veliki deo svog naučnog opusa zasnovao na Fukoovim radovima koji se tiču

razvoja psihijatrijske prakse, novih načina subjektifikacije i načina upravljanja (*governing*). Rouz smatra da su psihološke nauke (*psy-disciplines and psy expertise*)² igrale ključnu ulogu u konstrukciji subjekata kojima se upravlja i da su one imale značajan uticaj u savremenim oblicima političke moći koji omogućavaju upravljanje subjektima bez košenja s osnovnim načelima demokratije i liberalizma (Rose 1999, vii). Psihologija u svom radu, svesno ili nesvesno, primenjuje principe koji su karakteristični za proces neoliberalnih reformi, a to su apstrahovanje selfa iz konteksta, preduzetničko razumevanje selfa kao dugotrajnog razvojnog projekta, stavljanje akcenta na lični rast i razvoj i naglasak na kontrolu afekta kao odraza samoregulacije (Adams et al. 2019, 190) i ti će se principi, između ostalog, izdvojiti u daljem radu.

Da bismo uvideli načine na koje se preduzetnički, neoliberalni self formira, potrebno je bliže pojasniti procese problematizacije i intervencije koje su definisali Nikolas Rouz i Piter Miler. Problematizacija se, prema autorima, shvata kao oblik proizvodnje i određivanja problema, odnosno definisanja i označavanja određenih entiteta kao problematičnih i defektnih (Miller & Rose 2008, 14). To znači da socijalni problemi nisu dati, već društveno konstruisani. Proces problematizacije može da obuhvata širok dijapazon oblasti, a u slučaju ovog rada, pojedini aspekti čovekove ličnosti i njegove osobine podležu označavanju. Tako, na primer, to što je neko stidljiv može postati mana ukoliko ga to onemogućava da javno istupi i reklamira proizvode, ili nedostatak samopouzdanja i sigurnosti u svoje odluke što je nepoželjna osobina u preduzetništvu, ili bilo šta što onemogućava optimalno funkcionisanje pojedinaca i grupa. Bitno je istaći da se ova problematizacija najčešće vrši od strane osoba koje se u svojoj oblasti smatraju ekspertima, kao što su to psiholozi, političari, ali i od strane institucija kao što su škola, radno mesto, mediji itd. (Miller & Rose 2008, 14). U slučaju ovog rada, to su psiholozi, psihijatri i privatni psihoterapeuti koji procenjuju da nečija preterana zavisnost od roditelja i partnera onemogućava uklapanje u socijalni sistem koji neguje individualnost. Jednom kada su nedostaci unutar pojedinaca definisani, oni podležu procesu intervencije³, koji podrazumeva skup akcija kojima se teži prevazilaženju problema i uklanjanju defekata (Miller & Rose 2008, 15). Psihoterapija je proces koji podrazumeva narativizaciju ličnog života i iskustva koje potom podleže racionalizaciji i korekciji nepoželjnih obrazaca mišljenja. Kao aspekt neoliberalizacije u Srbiji ona pretpostavlja da je sam subjekt izvor nedostataka i mana, ali isto tako i izvor svih onih kvaliteta koji su neophodni za njihovo prevazilaženje, a potom se kroz forsiranje rada na sebi subjekat usavr-

² Klajn i Mils pišu da „[p]si-ekspertiza (psihoterapija, psihologija, psihijatrija i psihoanaliza) označavaju kompleks laičkog i profesionalnog znanja koje proizvodi psihološki self, ostvaren kroz etiku autonomije i samoupravljanja“ (Klein & Mills 2017, 2).

³ Rouz i Miler koriste pojam tehnologije, ali smatram da bi reč intervencije bolje odgovarala duhu njihove zamisli.

šava, rešava tih nedostataka i uklapa u poželjnu socijalnu strukturu, razvijajući novi skup veština koji će ga učiniti produktivnijim. U ovom radu ću koncepte problematizacije i intervencije primeniti u slučaju primera privatne psihoterapeutske prakse i njene percepcije od strane psihoterapeuta, ali i klijenata.

Pre prezentacije i analize same građe, ostaje da se objasni na šta se misli pod pojmom *self*. *Self* (sopstvo), prema Martinu Soukfeldu, predstavlja sposobnost pojedinca da pomoću svog refleksivnog promišljanja i delatnosti preuzima različite identitete u zavisnosti od okolnosti i situacija u kojima se nalazi (Sökefeld 1999, 424–427) i da bi to ilustrova, Soukfeld u svom radu daje primer čoveka koji u raznim situacijama bira i kalkuliše da li će preuzeti svoj etnički, religijski ili srodnički identitet u zavisnosti od toga kojoj situaciji priliči određeni identitet. Drugim rečima, za Soukfelda *self* nije statična i unapred određena kategorija, već ona koja podleže konstantnim uticajima spoljašnjih socijalnih faktora i koja određuje ispoljavanje određenog mišljenja i ponašanja. Zato se u ovom radu pojam *selfa* koristi u socijalno-ontološkom, a ne psihološkom smislu.

Istraživanja postsocijalističke neoliberalizacije, koje su se fokusirale na analizu statističkih podataka i finansijskih izveštaja o distribuciji kapitala među zemljama sveta, pokušavale su da prouče strukturne uticaje neoliberalizma na državne ekonomije i uglavnom dolazile do zaključaka o njihovoj destruktivnoj prirodi. Međutim, takva istraživanja su se često oslanjala na kvantitativne podatke koji nisu previše uzimali u obzir življena iskustva subjekata koji svoju svakodnevicu provode u specifičnim socio-ekonomskim uslovima od onih koji su postojali u vreme socijalizma. Kvalitativni podaci, s druge strane, imaju tu moć da mogu ponuditi jednu drugačiju perspektivu na pomenute procese, pogled živih subjekata na njihove prakse kojima osmišljavaju svoje živote u jednoj drugačijoj sredini. Kako Kris Han ističe: „Kvalitativni podaci su glavna valuta ovog [etnografskog] antropološkog znanja, i oni često mogu navesti istraživača da dovede u pitanje statističke generalizacije i apstraktne modele drugih disciplina. Shodno tome, sve ljudske aktivnosti i institucije su podjednako značajni subjekti antropološkog istraživanja (...)“ (Hann, Humphrey, & Verdery 2004, 2).

Etnografski podaci koji će biti predstavljeni i analizirani u narednom poglavlju su prikupljeni u periodu mart-jul 2018. godine. Analizirane su dve kategorije ispitanika: privatni psihoterapeuti i klijenti koji koriste usluge privatne psihoterapeutske prakse. Prilikom navođenja iskaza ispitanika u radu će biti korišćena lažna imena radi zaštite identiteta ispitanika.

Podaci do kojih sam došao ispitujući prve dve kategorije ispitanika biće predstavljene u jednom potpoglavlju, a to su privatni psihoterapeuti i njihovi klijenti. Na osnovu Fukoovih koncepata tehnika moći i tehnika sopstva, smatram da je bitno da se istraživanje tehnika moći, koje psihoterapeuti koriste da bi delovali na svoje klijente, dopune ispitivanjem onih koji su njima bili podvrgnuti kako bi se videlo da li se i u kojoj meri te tehnike usvajaju i internalizuju,

pretvarajući se tako u tehnike sopstva koje se koriste u cilju ličnog usavršavanja klijenata. Razlog zbog kojih su bili intervjuisani isključivo privatni psihoterapeuti leži u tome što sam kroz razgovor sa njima mogao doći do boljih podataka o socijalnom položaju njihove klijentele. Budući da njihove usluge ne podležu zdravstvenom osiguranju, klijenti moraju izdvojiti značajne sume novca za seanse, što od njih zahteva da budu zaposleni, da imaju redovne, stabilne i u najmanjoj meri prosečne prihode. Do kontakata psihoterapeuta sam došao uz pomoć svog psihijatra iz Instituta za mentalno zdravlje u Beogradu koji mi je prosledio brojeve telefona svojih kolega i koleginica koji su se bavili privatnom psihoterapijom. Nakon toga bih ih nazvao i zakazao razgovor sa njima u vreme i na mestu koje njima najviše odgovara. Najčešće se to odvijalo u prostorijama u kojima su radili sa klijentima, ali sa nekima od njih sam se susreo u gradu i u nekom od lokalnih kafića ili parkova sproveo razgovore. Ispitanici su bili vrlo komunikativni i otvoreni, a razgovori sa njima su trajali oko sat vremena. Svi sem jednog terapeuta su se složili da razgovor bude snimljen, a u njegovom slučaju sam hvatao pismene beleške.

Ukupno je sprovedeno 15 intervjuja sa privatnim psihoterapeutima i 12 razgovora sa klijentima (6 muškaraca i 6 žena) koji nisu koristili usluge nekog od intervjuisanih terapeuta. U kategoriji psihoterapeuta intervjuisano je 9 žena i 6 muškaraca različitih starosnih dobi i različitih terapeutskih usmerenja koji su živeli i radili na teritoriji Beograda. Od njih 15, dobio sam saglasnost od trinaestoro da snimim razgovore sa njima kako bih ih kasnije mogao preslušati. Odlučio sam se da razgovori budu snimljeni kako bi se mogućnost mog nenameravanog upisivanja značenja u izjave ispitanika smanjila, ili njihove reči pogrešno navele i interpretirale u ovom radu. Intervjui su bili prosečnog trajanja od 50 minuta i nestrukturirani, kako bi se dala sloboda ispitanicima da bolje objasne svoje reči iako sam imao već unapred pripremljene teme o kojima sam sa njima želeo da razgovaram.

Slična metodologija je korišćena i prilikom intervjuisanja klijentele. Iako su terapeuti istakli da je njihova klijentela generalno bila dobrostojeća, stalno zaposlena i redovno plaćana, klijenti sa kojima sam razgovarao se ipak nisu svi uklapali u pretpostavljenu kategoriju stalno zaposlenih i finansijski stabilnih. Iako je bilo i takvih, njihov broj je bio relativno mali, a uglavnom su to bili studenti i ljudi u ranim srednjim godinama. Najmlađi ispitanik je imao 21 godinu, dok je najstariji imao 33. Troškove njihovih seansi su pokrivali njihovi roditelji ili oni sami kroz obavljanje privremenih poslova, a neki su bili primorani da zbog novčanih neprilika odustanu od psihoterapije. Do ispitanika sam u početku dolazio kroz lična poznanstva, a potom kroz njihove preporuke došao do drugih ljudi sa psihoterapijskim iskustvima. Svi ispitanici su bili više nego voljni da podele svoje utiske i prosečno trajanje intervjuja je bilo slično kao i sa terapeutima, od 50 do 55 minuta i svi sem jednog su se složili da razgovor bude sniman.

Psihoterapija u očima terapeuta

Terapeuti koji su intervjuisani različitih su starosnih dobi i različitih usmerenja. Dok su najmlađi bili u kasnim dvadesetim i ranim tridesetim, najstariji ispitanik je bio u kasnim pedesetim. Svi su fakultetski obrazovani i nakon završenih studija usavršavali su se na različitim modulima psihoterapije kao što su grupna psihoterapija, REBT (racionalno-emocionalno-bihevioralna terapija), psihoanaliza itd. Od klijenata sa kojima rade duže vreme dobijaju značajne prihode koje su mnogi od njih okarakterisali kao nadprosečne za naše standarde, ali imajući u vidu da su supervizije koje plaćaju izuzetno skupe (neke od njih plaćaju i u inostranstvu), a pored njih i druge neophodne svakodnevne rashode, ispitanici su istakli da ne bi uspeli da namire sve obaveze ukoliko bi se oslanjali samo na prihode iz privatne prakse. Međutim, mnogi od njih su zaposleni i u državnim institucijama koje ne moraju nužno biti zdravstvene ustanove i kombinujući prihode iz oba sektora uspevaju da omoguće sebi normalan život. Prostor u kojima su intervjui obavljani su najčešće prostori u kojima rade sa svojim klijentima i lepo su i uredno sređeni.

Prosečan broj klijenata sa kojima ovi terapeuti privatno posluju broji oko desetoro i sa njima se obično viđaju jednom nedeljno, ali u zavisnosti od slučaja intenzitet terapije se može povećati ili smanjiti. Veliki broj terapeuta posluje sa studentima i mlađom populacijom koja je nezaposlena i nema stalne prihode, te cene svojih usluga prilagođava njihovim mogućnostima, ali veliki deo klijenata predstavljaju zaposleni ljudi, neretko i stranci, koji imaju svoje porodice i koji plaćaju punu cenu psihoterapije. Uobičajena cena jedne psihoterapije je 30 evra, u nekim slučajevima i više, ali se ona spušta do minimum 10 ili 15 u zavisnosti od klijentovog finansijskog stanja. Problemi sa kojima se najčešće suočavaju kod korisnika njihovih usluga su različiti i variraju u zavisnosti od starosne dobi. Mladi ljudi se uglavnom bore s anksioznošću i depresijom, dok stariji klijenti najčešće žele da razreše bračne i poslovne probleme. Uglavnom su istakli da nema razlike u simptomatologiji na osnovu rodne diferencijacije, ali je primećeno da su žene obično pričljivije i emocionalnije u izražavanju svojih tegoba i razmišljanja.

Terapeuti su prilično otvoreni po pitanju toga ko može koristiti njihove usluge i većinski su saglasni da psihoterapija svakome može pomoći, ali opet su istaknute neke od osobina koje su neophodne da ih klijent poseduje da bi terapija za njega mogla biti uspešna, a kao glavne od njih su istakli inteligenciju i zainteresovanost za svoj unutrašnji, emotivni život i njegovo istraživanje i introspektivnost, odnosno mogućnost posmatranja samog sebe.

(...) Ono što je važno i što je jedan od kriterijuma za to da li će neko krenuti na psihoterapiju ili ne jeste zapravo zainteresovanost i kapacitet da upravlja svojim emotivnim životom (...) Mislim da je to uslov bez kojeg se ne može, ta za-

interesovanost za unutrašnji život, ali tu je i neka vrsta analitičnosti i razmišljanja o sebi i o drugima. Malo je bolje sa ljudima koji su obrazovani, malo bolje, ne puno, zato što im to daje neku širinu u razmišljanju i kapacitet za introspekciju, onoliko koliko je to moguće, a i motivacija je jako važna, što znači da moraju biti motivisani da rade na sebi (...) Isidora (43)

Inteligencija je jedan od najznačajnijih kriterijuma tu jer je lakše raditi sa ljudima sa kapacitetom, koji su introspektivni i koji hoće da rade na sebi. Zato ja pretežno i radim sa umetnicima, glumcima, režiserima i takvom vrstom klijentele. Isto je vrlo važno da neko bude zainteresovan za sebe jer ja ne mogu da pomognem nekom ako on neće da pomogne sebi, takvima često pokazem vrata, mada nekada nije ni potrebno, pošto oni sami često izađu iz čitavog tog procesa posle nekog vremena, kad shvate da to nije tako lako kao što misle. Nenad (29)

Zainteresovanost za unutrašnji život i introspekciju korespondiraju s onim što je Entoni Gidens opisao kao „refleksivna modernost“: „U post-tradicionálnom poretku modernosti, protivno pozadini svih novih formi posrednog iskustva, lični identitet postaje refleksivno organizovani poduhvat. Refleksivni projekat selfa, koji se sastoji iz održavanja koherentnih, ali iznova promišljenih biografskih narativa se odvija u kontekstu mnogostrukog izbora koji je prethodno filtriran kroz apstraktne sisteme“ (Giddens 1991, 6). Takođe, dok su radoznalost za unutrašnji život i introspekcija predstavljeni kao uslovi koji su neophodni za odvijanje terapijskog procesa, te se osobine takođe i podstiču za razvoj kod klijenata. To korespondira sa tvrdnjama većine terapeuta da je jedan od ciljeva psihoterapije internalizacija terapeutske funkcije kod klijenata, tj. mogućnost da klijent na neki način samom sebi postane terapeut.

Dakle, posredstvom psihoterapije, lični identitet klijenta se formira kroz konstantan proces autorefleksije, promišljanja o njima samima i njihovog odnosa sa drugima. To podrazumeva proces autoobjektivizacije, odnosno izmeštanje subjekta u poziciju posmatrača sopstvenih misli, osećanja i ponašanja. Međutim, tu se proces ne završava. U isto vreme klijent je pozvan i da, radeći na sebi, takođe i prihvati svet oko sebe i samog sebe, što je proces ponovne subjektifikacije onoga što se prethodno posmatralo. O tome govori Isidora koja pored privatne terapeutske prakse radi i u bankarstvu.

Iz mog ličnog iskustva, presudan trenutak u procesu psihoterapije je trenutak kada shvate da ne mogu da promene svet oko sebe, već da moraju da menjaju sebe zato što svi klijenti koji dođu u principu kažu: ‘Jao, šta se meni sve dešava...’, kako je sve crno, kako je svet užasan... Pa, dobro, jeste, ali ne možemo menjati svet, nego možemo menjati sebe i upravo taj momenat kada klijenti shvate i suoče se sa svojim ograničenjima je trenutak kada veliki broj njih izađe iz terapeutskeg procesa jer im to jako teško pada. Isidora (43)

Dakle, klijenti se pozivaju da rade na sebi, ali da u isto vreme budu svesni svojih ograničenja, odnosno da shvate šta mogu, a šta ne mogu i da time prihvate sebe kao nesavršena bića. Tu se krije jedna od klopki na koju je upozorio Miki

MekGi koji je isticao da terapijski zaokret i kultura samopomoći opterećuju subjekte imperativom da se radi na sebi, percipirajući subjekta kao nikada dovoljno dobrog i koji uvek može da napreduje, dok se u isto vreme teži otkrivanju i prihvatanju autentičnog, pravog sebe koji je skriven u njemu samom (McGee 2005, 15–16). Sličan stav zauzima i Frank Furedi koji smatra da terapijski etos dovodi do normalizacije „uloge obolelog“ u svakodnevnom životu, pošto pojedinac počinje da doživljava sebe kao ranjivog, nekog kome je neophodna pažnja i nekog ko zavisi od profesionalne ekspertize u rutinskim aspektima dnevne egzistencije (navedeno u: Foster 2016, 104). Drugim rečima, klijent se ohrabruje da prihvati svoju ličnu nesavršenost i mane, ali da u isto vreme radi na njima, ističući autorefleksivnost, zainteresovanost za sebe i rad na sebi kao poželjne kvalitete ličnosti.

Drugi značajan unutrašnji kvalitet koji se ističe kod pojedinaca je autonomija. Naime, kada su upitani da kažu nešto više o ulozi koju terapeuti imaju u procesu psihoterapije, ispitanici su istakli da je njihova uloga pretežno interpretativna, odbijajući da je opišu kao savetodavnu jer bi se to kosilo s neutralnom pozicijom za koju bi se od terapeuta očekivalo da ima u tom procesu. Autonomija je vrlo često izjednačena s individualizmom, pošto se smatra da se kroz postizanje autonomije subjekat odvajava od drugih entiteta od kojih zavisi njegova uspešna egzistencija. Međutim, Mekguigen smatra da ovde nije posredi individualizam kao pojam, već proces prinudne individualizacije koji nije stvar ličnog izbora koliko institucionalizovane obaveze (McGuigan 2014, 233–234). Samim tim što se odbija savetodavna funkcija terapeuta, pospešuje se razmišljanje kod klijenta da kakvu god dilemu ima mora je rešiti sam, bez predloga od strane drugih osoba i da time mora i sam preuzeti odgovornost za izbor koji je načinio. Autonomija je jedan od ključnih pojmova koji najbolje opisuje šta proces samostvarenja ukazuje. Rodžer Foster piše:

Kritičari su opisali terapijsku kulturu kao destrukciju sistema moralnih prohibicija vezanih za socijalni identitet, ostavljajući za sobom pojedinca koji je oslobođen svih socijalnih obaveza. Ali posleratni radovi o pojavi novih struktura konformizma sugerišu nešto drugačije. Ono što se desilo je bilo, u stvari, izmeštanje eksternog, moralnog autoriteta u novu formu internalizovane, terapijske kontrole. (...) Umesto insistiranja na subordinaciji radničke nezavisnosti autoritetu, menadžerski zadatak postaje ohrabrivanje radnika da nadziru sami sebe, tj. da njihovu navodnu nezavisnost upotrebe u cilju isticanja svoje korisnosti, u isto vreme potčinjavajući sebe konstantnom autonadzoru. (Foster 2016, 103).

Dakle, autonomija je ovde blisko povezana s autorefleksijom, od nje je neodvojiva i podrazumeva pretpostavku da pojedinac najbolje zna šta je dobro za njega i može da bira između širokog dijapazona rešenja i kojim će putem krenuti u suočavanju sa svojim problemima. Štaviše, klijenti su ti koji određuju šta će i koliko menjati kod sebe jer terapeuti nikada nisu istakli na kojim će osobinama biti neophodno da pojedinci rade.

Psihoterapeut je, u odnosu između njega i klijenta, neka vrsta babice, neko ko pomaže pojedincu da iznese teret svojih tegoba, neko ko mu nudi alternative kroz tumačenja, ali ne i savete, ne iznosi teret umesto njega. Na klijentu je samom da iznese taj teret, stekne intimnost sa samim sobom i drugima, i da razvije sposobnosti da u budućnosti bude sposoban da ih sam nosi. Tijana (49)

Bitno je napomenuti, kao što je to rekao Metju Adams, da je refleksivnost, kao jedna od centralnih odlika modernosti kako je Gidens to istakao, u stvari ukorenjena upravo u kulturi koju ona proizvodi i da konceptualizacija refleksivnosti u očima kako terapeuta tako i njihovih klijenata ne upućuje na to šta refleksivnost zaista jeste, već na to šta mislimo da ona podrazumeva, te da obuhvata koncepte kao što su racionalnost, teleologija, volutarizam i instrumentalizam (Adams 2003).

Na ovaj način se ističe ono što su Fuko i nastavljači njegovih ideja zaključili, da je imperativ da danas pojedinci upravljaju samima sobom (Rose 1999, 10–11), a da oni koji su u nemogućnosti da to čine potraže profesionalnu pomoć. Međutim, ukoliko su klijenti ti koji određuju cilj psihoterapije i delove svoje ličnosti koji će biti podvrgnuti promeni, koja je onda uloga terapeuta u oblikovanju novih subjektivnosti? Implicira se da pojedinci koji nisu intimni sa samima sobom, koji sebe ne poznaju u dovoljnoj meri, koji nisu samostalni i autorefleksivni nisu dovoljno „obučeni“ da upravljaju sobom i na taj način su njihove osobine problematizovane i potom dovedene pod lupu preispitivanja samih terapeuta. Terapeuti su istakli da klijenti koji im dođu u posetu i zatraže njihove usluge najčešće žele da se reše svoje simptomatologije (paničnih napada, nervoze, stresa, depresije...) i nisu odmah u sposobnosti da lociraju delove svoje ličnosti koje bi želeli da promene. Kako će se videti u narednom delu, psihoterapeuti će, iako ne direktno reći da su upravo ti aspekti psihe uzroci njihovih tegoba, navesti klijente da, jednom kada su se navikli na terapeutsku komunikaciju, preispituju one delove sebe koje inicijalno nisu imali u planu. Na taj način, terapeuti usmeravaju pojedince na problematična područja njihovog života koja, kako su ispitanici istakli, najčešće vuku korene iz detinjstva i odnosa prema roditeljima a čega klijenti sami nisu svesni. Dejan, građevinar i privatni psihoterapeut koji paralelno s tim drži i grupnu psihoterapiju, izražava skepsu povodom pretpostavke da klijenti dolaze na psihoterapiju sa ciljem da rade na sebi:

Ne znam ja koliko su klijenti svesni toga da dolaze na psihoterapiju sa tim ciljem da upoznaju sebe, ali to jeste cilj psihoterapije. Oni dolaze zbog nekih simptoma, zbog neke lokalne muke: majka ne zna kako da izađe na kraj sa detetom, ne znaš kako da priđeš šefu... Mali je broj ljudi koji dođu sa idejom 'ja hoću da radim na sebi i hoću da upoznam sebe', to kasnije tek, nego on ima neku muku koju hoće da reši. Što bih rekao stručno: on ima simptom i pokušava da se otrese tog simptoma. Dejan (58)

Možemo reći da se upravo u praktičnosti i konkretnosti cilja psihoterapije, koji klijenti postavljaju, može videti njena lokalna specifičnost. Psihoterapija se ne vidi kao mesto za unapređivanje sebe jer klijenti ne dolaze na nju s tim ciljem, već je pre vide kao produženu ruku medicinske psihijatrijske prakse koja može da im pomogne ne da unaprede sebe, već da se reše vrlo opipljivih i konkretnih telesnih ili društvenih problema, a da rad na sebi dolazi tek onda kada se simptomima stave pod kontrolu i kada zajedno sa terapeutom klijent pokušava da dođe do uzroka problema koji je u najmanju ruku iznenađujuć za klijenta. Tu možemo videti moć na delu: tehnike moći, koji psihoterapeuti poseduju zbog mogućnosti da problematizuju aspekte čovekove psihe, klijenti potom internalizuju. Da bi se ta moć internalizovala, primenjuju se tri strateške dimenzije psihoterapije koje je Rouz identifikovao (Rose 1999, 248–249), a to su psihologizacija svakodnevice, odnosno psihološka problematizacija svakodnevnih iskustava kao što su odlazak na posao, svađa sa bračnim partnerom, akutni bolovi itd; terapeutizacija konačnosti, tj. posmatranje tragičnih i tužnih životnih događaja kao što su smrt bliskog člana porodice, gubitak posla, razvod braka kao polja za lični razvoj i napredak; i neurotizacija socijalnih odnosa, tačnije, označavanje određenih socijalnih kontakata klijenata kao patoloških i neurogenih. Te tri strateške dimenzije isto tako podrazumevaju problematizaciju onoga što su klijenti smatrali da su „čista područja“, tačnije, ona mesta koja nemaju nikakve problematične tačke, pošto su svi ispitanici bili saglasni u tome da disfunkcionalni porodični i drugi socijalni odnosi predstavljaju glavne uzroke tegoba koje klijenti žele da prevaziđu, ali, pod sugestijom terapeuta, da bi to učinili, oni moraju istražiti i ona područja svog života za koje nisu mislili da bi mogla predstavljati problem.

Pojedini terapeuti su istakli i probleme koje stvara upravo savremenost koja neguje nesigurnu i turbulentnu društvenu i socio-kulturnu atmosferu. Naime, upravo dominacija diskursa slobode i široke lepeze mogućnosti koja se danas otvara pojedincima se posmatra kao problem. Milan je psihoterapeut i psihijatar zaposlen u državnoj mentalnoj ustanovi koji sumira svoje utiske povodom uticaja modernosti na psihičko zdravlje:

Često se danas smatra da nešto nema smisla, da postoji neka praznina koja se popunjava drogom, ekscesivnim vežbanjem, promiskuitetom, gledanjem fil-mova, internet non-stop, znači adikcije dominiraju. Ima jedna rupa i onda se ta rupa sve više puni, više sada nema problema kazne i krivice, sad je sloboda i svi su u paradoksu slobode, sve se može, ali nema smisla, pate od besmisla i to je nešto simptomatično za moderno doba. Milan (38)

Možemo reći da se u ovom iskazu govori o praznini koju je rušenje tradicionalnih autoriteta u savremenosti sa svojim „kaznama i krivicama“ ostavilo za sobom. Drugim rečima, priznaje se da je upravo sve veća sloboda i mogućnost izbora između velikog broja alternativa dovela do toga da poraste osećaj besmisla i praznine. Renata Salecl piše da: „[b]udući da stremimo savršenosti ne

samo sada i ovdje, nego i u budućnosti, postaje sve teže izabirati. Izbor donosi neizmjernu odgovornost, a to je povezano sa strahom od neuspjeha, krivnjom i tjeskobom da ćemo požaliti ako krivo izaberemo. Sve to doprinosi tiranskom karakteru izbora“ (Salecl 2012, 14). Međutim, iako je savremeno doba prepoznato kao izvor tegoba, strahova, mentalne nestabilnosti i osećanja praznine i dalje se ne vidi kako bi se takvi problemi mogli prevazići. Drugim rečima, problemi savremenosti se tretiraju kao individualni, tj. kao nemogućnost pojedinaca da u njoj žive, ne dovodeći u pitanje njen legitimitet.

Na koji način se ovakva terapijska praksa razlikuje od one koja je bila praktikovana u vreme socijalizma? Pre svega, terapijska praksa u vreme socijalizma je bila uglavnom fokusirana na grupne i radne terapije (Marks & Savelli 2015; Marks 2018). Ako je rad u vreme socijalizma bio neizostavan deo svake terapije, ovde je on opcionalan i u potpunosti zavisi od volje samog klijenta da li će se odlučiti za neku vrstu socijalnih i radnih aktivnosti, budući da terapeuti nisu saglasni s tim da klijentima treba davati praktične savete kako da prevaziđu svoje tegobe. Kada su u pitanju grupne terapije, one su i ovde opcionalne, s tim što je u tom slučaju terapeut taj koji procenjuje da li je klijentu uopšte neophodna grupna terapija, da li bi bio funkcionalan član grupe, u koju će grupu smestiti pacijenta i kada će početi sa grupnom terapijom. Takođe, medicinska etiologija bolesti se u vreme socijalizma kretala od uma ka telu, što je značilo da su se mentalne tegobe često videle kao odraz telesnih disfunkcija (Skultans 1999, 315), dok se u savremenoj terapijskoj praksi ona kreće od tela ka umu, odnosno telesni simptomi se vide kao posledica mentalnih, a ne unutartelečnih disfunkcija.

Iz priloženog materijala možemo videti da se rad na sebi predstavlja kao obaveza gotovo svakog građanina. Predstavljanje rada na sebi kao vrline koju psihoterapeuti ohrabruju vodi do smanjenja interesovanja za širi društveni kontekst u kome se odvija život klijenata i strukturni uzroci stresa, koji leže izvan domena odgovornosti pojedinca, zamagljuje se i ne razmatraju. Pritom, terapijski autoritet se internalizuje kod klijenata, postajući tako tehnika ličnog samosavršavanja i napretka i integralni deo neoliberalne etike u kojoj je ljudska psiha resurs koji je moguće umnožiti i unaprediti. Kako će ovakva predstava o psihoterapiji stvorena od strane terapeuta biti primljena kod klijenata ostaje da se vidi u narednom odeljku. Međutim, iz priloženog takođe možemo zaključiti da, ukoliko klijenti retko kada dolaze terapeutu da započnu rad na sebi već da se samo „otresu simptoma“, kultura samopomoći, terapijski etos i princip samosavršavanja i dalje nisu u toj meri prisutni.

Psihoterapija u očima klijenata

Ispitanici sa kojima sam razgovarao o njihovim iskustvima sa psihoterapije su bili složni u mišljenju da im je ona pomogla. Neki od njih su bili duže po-

svećeni tom procesu koji je trajao godinama, dok su drugi išli kraće, u roku od nekoliko meseci. Nezavisno od vremena koje su proveli „na kauču“ i od usmerenja koje je njihov terapeut imao, velika većina ispitanika je istakla pozitivne rezultate psihoterapijskog odnosa. Klijenti uglavnom potiču iz miljea srednje klase koji žive ili sami ili sa svojim roditeljima ili partnerom. Mnogi od njih nemaju stalno i sigurno zaposlenje kako se moglo pretpostaviti, već su uglavnom zaposleni na određeno vreme ili ih i dalje izdržavaju roditelji. Svi su studenti ili tek svršeni studenti koji su u procesu potrage zaposlenja.

Ispitanici nisu imali jasnu predstavu o tome šta bi hteli da menjaju kod sebe onog trenutka kada su započeli terapiju. Velika većina njih je svoju terapiju započela, kako su i terapeuti istakli, sa ciljem da se reše konkretnih problema kao što su anksioznost i panični napadi, poremećaji ishrane, bolesti zavisnosti, depresija, loša komunikacija sa članovima porodice i širim socijalnim okruženjem itd. Sandra je nezaposlena tridesetjednogodišnja filološkinja i umetnica koja živi sa svojim mužem u stanu svoje majke i koja je imala problem sa radom endokrinog sistema izazvanim stresom i lošom ishranom, a njenim izjavama se pridružuje i Marija, koja je imala panične napade i depresiju.

Bila sam preopterećena, kao na spidu, nisam imala nikad vremena, stalno sam nešto radila i bila pod stresom i sve je moralo da bude super, a onda sam krenula da imam zdravstvenih problema sa hormonima i bio je taj problem sa ishranom jer kako sam stalno radila i nabijala sebi obaveze, bila sam opsednuta zdravom ishranom i svaku dijetu sam sprovodila na sebi bez kritičkog promišljanja o njoj, sve u cilju zdravlja. Sandra (31)

Marija, moja dugogodišnja prijateljica, oduvek je imala zategnute odnose u svojoj porodici i naše prijateljstvo je i počelo tako što smo otkrili da smo već neko vreme išli kod istog terapeuta. Njene tegobe su takođe podrazumevale telesne simptome poput problema sa želucem, a u njenom se govoru uvek ispoljavalo negativno mišljenje prema bilo kojoj vrsti konformizma i nametnutih rodnih uloga u njenoj porodici.

Imala sam problema s anksioznošću i depresijom i zbog nemogućnosti da izlazim na ispite i što me je to ometalo u mom svakodnevnom životu i nekim bitnim situacijama, a počeli su kad sam živela sama, bila sam u jednoj lošoj vezi i moji nisu sa mnom pričali i imala sam drugih problema u privatnom životu sa kojima nisam znala kako da izađem na kraj. Marija (26)

Rad na sebi, kako su i terapeuti to istakli, nije bila inicijalna ideja klijenata koji su zatražili stručnu pomoć. Telesni simptomi, kasnije protumačeni kao posledica loše mentalne higijene, bili su glavni razlozi za ulazak u proces psihoterapije. To nam govori da ideja o neophodnosti rada na sebi u cilju unapređivanja ličnih kapaciteta i bolje pozicije na tržištu radne snage nije zaživela na našim prostorima i da se psihoterapija prevashodno doživljava kao medicinska praksa,

iako ona, u stvari, ne podrazumeva bilo kakvu farmakoterapiju već pruža, pre svega, neku vrstu konsultativnih usluga. Ona se, bar ne u početku, ne shvata kao lični projekat već kao zdravstvena institucija. U prilog tome govori i podatak da je više od polovine ispitanika pre odlaska kod privatnog psihoterapeuta potražilo pomoć državnih psihijatara i psihologa zaposlenih u domovima zdravlja i poliklinikama, ali su bili nezadovoljni pruženim uslugama jer su isticali nezainteresovanost zaposlenih za njihove probleme, mehanički rad, neredovne kontrole, velike redove čekanja, nedovoljno posvećenog vremena itd. Oni koji se nisu obratili državnim službama su, s druge strane, već imali razvijenu predstavu o tome kako funkcionise pružanje zdravstvenih usluga u njima, te su odlučili da se direktno obrate privatnim terapeutima. Ono što su i terapeuti i klijenti istakli da su prednosti privatne psihoterapeutske prakse u odnosu na državnu jeste kontinuirani rad i tačno određeno vreme koje se posvećuje svakom klijentu.

Porast broja privatnih terapeuta se može dovesti u vezu sa proliferacijom privatnih klinika i bolnica u Beogradu kao što su „Medigroup“ ili „Euromedic“, a privatizacija zdravstvenih usluga je generalno zastupljena i u zapadnim zemljama i povezana je sa nemogućnošću države da omogući kvalitetno zdravstvo svojoj populaciji (vidi: Manga 1987; Gardner & Scheffler 1988). Privatizacija zdravstva se takođe, na jedan drugačiji način, odvija i na individualnom nivou. Kao što se to može videti na primeru gore navedene Sandre koja je imala opsesiju zdravom ishranom, zdravlje se sve više stavlja u domen lične odgovornosti, sa sve učestalijim potenciranjem na redovne zdravstvene preglede, odbacivanjem rizičnih socijalnih ponašanja kao što su nezaštićeni seksualni odnosi, alkoholizam, brza ishrana itd. To je bio slučaj i u Rusiji gde je promocija brige za sopstveno zdravlje i zdravih životnih stilova dovela i do praktikovanja drugih, alternativnih vidova pomoći koji ne funkcionisu po strogo biomedicinskom modelu (Chudakova 2016).

Kako je proces psihoterapije odmicao, ispitanici su počeli da otkrivaju dublje psihološke uzroke njihovih tegoba koje su često podrazumevale da ispitanici pričaju o stvarima o kojima inače ne bi.

Darko je dvadesetogodišnji student pravnog fakulteta koji se psihoterapeutu javio zbog velikog stresa i neslaganja sa svojim roditeljima povodom toga da li da upiše još jedan fakultet pored toga. Kako su psihoterapije odmicale, on je postao sve više svestan da su navedene nesuglasice i nepoloženi ispiti samo jedan deo problema i da su njegovi odnosi sa roditeljima i društvom sve više zastupljeni u njegovoj zabrinutosti.

Stefan je imao sličnih problema:

Pa, ja sam se kod nje javio zbog problema s učenjem, studirao sam i nisam mogao da se koncentrišem, bio sam preopterećen, a morao sam i da radim nešto, imao sam i nešto kao panične napade jer me sve to stigne nekad i poremeti mi planove onda. Mi smo pričali u početku o tome, ali onda smo kasnije počeli da

pričamo o mojoj majci, čaletu i onda smo videli da sve to vuče korene iz detinjstva i tih nekih porodičnih odnosa koji nisu bili baš najzdraviji. Stefan (28)

Dalja problematizacija svakodnevice i odnosa sa drugim ljudima je dovela do promišljanja odnosa koji nisu bili u centru pažnje ispitanika. Neurotizacija socijalnih odnosa i psihologizacija svakodnevice su dve dimenzije koje su, prema Rouzu (Rose 1999, 248–249), osnova terapijskog procesa, a koje se ogledaju u Darkovom iskazu. Kako Eva Iluz kaže:

[t]erapijski jezik je privilegovan jezik kojim se govori o porodici: ne samo da je on proizišao iz socijalnih transformacija same porodice, već je od svog početka bio porodični jezik, tj. narativ o selfu i identitetu koji sebe ukorenjuje u detinjstvu i u njegovim primarnim porodičnim odnosima. (Illouz 2008, 105)

Porodica se i u govorima samih terapeuta poima kao mesto gde se najviše psihopatoloških elemenata može naći. Međutim, ono što je od krucijalne važnosti za ovakav porodični diskurs je, kako Iluzova smatra, to što terapijski proces ne samo da objašnjava pojedinca u odnosu na svoju porodičnu pozadinu i istoriju, već nudi obećanje da se on može osloboditi od represivnih elemenata te pozadine (Illouz 2008, 105). Terapijski diskurs, stoga, problematizuje odnose u porodici i nudi pojedincu mogućnost da se od svoje porodične istorije, na simboličan način, otcepi i bude nezavistan i autonoman u donošenju svojih odluka. Način na koji se postiže ta nezavisnost jeste upravo kroz konstrukciju narativa o svojoj prošlosti i tu se ogleda vid intervencije koji psihoterapija nudi, a pojedinac može birati između više vrsta narativa kojima će se služiti i svaki od njih određuje i specifičan pogled na svet i vrstu utehe koja se nekome može ponuditi (vidi: Adler & McAdams 2007).

Ovde je potrebno napraviti jednu primedbu. Kako je gore već istaknuto rad na sebi nije bio cilj polaznika na psihoterapiju, delimično je dovedena u pitanje samopomoć kao dominantan vid upravljanja. Međutim, kako su iz priloženih iskaza ispitanici istakli da ih je proces odlaska na psihoterapiju kasnije naveo da svoje vrlo konkretne, telesne simptome pripišu nerešenim mentalnim dilemama, možemo zaključiti da se kultura samopomoći razvija ne autonomno, u svesti samih pojedinaca, već u njihovom dodiru i kontaktu sa tehnikama moći, odnosno sa težnjama pojedinih društvenih aktera da izmene i prilagode ponašanje pojedinaca savremenim okolnostima. U govorima ispitanika je bilo vrlo malo mesta za opovrgavanje rada na sebi i njegovom sukobljavanju, što navodi na zaključak da su tehnike sopstva i tehnike moći, bar u slučaju psihoterapije, komplementarne i da se kultura samopomoći razvija usled rastuće moći psihoterapeuta da definišu problematična područja ličnog i javnog života.

Govoreći generalno o svom iskustvu sa psihoterapije, ispitanici su imali samo pozitivne reči za proces kroz koji su prošli i mnogi od njih su iskazali žaljenje što su usled finansijskih prepreka morali da prestanu sa njom. Istakli

su neophodnost rada na sebi kao moralnu obavezu svakog pojedinca, ali su isto tako izrazili i mišljenje da ljudi u našoj zemlji nisu dovoljno obavešteni o tome šta mogu dobiti kroz upoznavanje samih sebe i predložili psihoterapiju kao jedan od načina za samopoboljšanje. O tome govori Andrijana (28), koja trenutno živi sa dečkom i koja je na privatnu psihoterapiju krenula zbog problema sa depresijom i njome izazvanom bulimijom. Iako je morala da sa psihoterapijom prestane nakon nekoliko meseci usled nemogućnosti da pokrije njene troškove i vrati se u dom svojih roditelja, postepeno je počela da se mentalno stabilizuje nakon teške finansijske situacije u kojoj se našla:

Mislim da se u našoj zemlji jako malo zna o tome, jako se malo priča o duhovnom razvoju koji se izbegava jer je to nešto zaista teško i najteži posao je zapravo upoznati samog sebe. Na zapadu je to mnogo izraženije. Verujem da će to biti slučaj i kod nas i ide ka tome. Jednog dana će svi izabrati taj put, ja verujem u to, gde će prvo tražiti sebe, a ne posao. (...) Ukoliko niste zadovoljni svojim životima i ukoliko se žalite, onda vam je to jasan znak da treba nešto da menjate, a da biste nešto promenili morate da radite na sebi. E, sad, ukoliko ne želite da radite na sebi, a i dalje se žalite, onda nemate pravo da se žalite. Svako je sam odgovoran za svoj život, svako je odgovoran za platu koju prima, svako je odgovoran za posao koji obavlja, za život kojim živi, za mesto u kom živi, dakle sve ste sami izabrali i ako vam to ne odgovara onda radite na tome i menjajte to. Nemojte da se žalite ako vam ne odgovara, a ne radite na tome, to je poenta, prosto nema kukanja, žaljenja nad svojom sudbinom i često ljudi znaju da okrivljuju druge: te država je takva, sistem je takav, ali uvek je razlog u nama, sve su to samo izgovori. Andrijana (28)

Diskurs lične odgovornosti za svoj život i njegovo stanje dominira među ispitanicima i predstavlja se kao jedini mogući način rešavanja životnih dilema. Uporedo sa neophodnošću menjanja samog sebe, ispitanici malo pažnje poklanjaju strukturnim razlozima za nezadovoljstvo životnim standardom koji ih primorava da sa psihoterapijom prestanu. Čak i ako se psihoterapija odbaci kao efikasan način rada na sebi, kako je to jedan ispitanik učinio, rad na sebi kao koncept i moralna obaveza se ne dovodi u pitanje, već se predlažu druge, više spiritualne tehnike sopstva, kao što je u velikom broju slučajeva bila meditacija (Reveley 2016). Ideja o autonomnom, odgovornom, samosvesnom pojedincu koji menjajući sebe menja i svet oko sebe predstavlja se kao kulturna norma i poželjan obrazac razvoja i razmišljanja. Rad na sebi se ističe kao neophodnost i u drugim zemljama u kojima je socijalistički poredak zamenjen kapitalističkim (Matza 2012) i okrenutost ka sebi je postala dominantna u postsocijalističkim zemljama, kao što je to bio slučaj i u Kini (Sima & Pugsley 2010), a psihoterapija, iako nije deo neoliberalnog projekta, ipak korespondira sa neoliberalnim konceptom samouverenog, dominantnog, autonomnog pojedinca (Matza 2009, 494).

Ono što takođe dominira u rečima ispitanice jeste i jedna vrsta obaveze da se radi na sebi. Odgovornost za naša mentalna stanja, zdravlje i bolest, raz-

mišljanja i osećanja nije više stvar izbora, već se predstavlja kao vrsta moralne obaveze. Zanimljivo je kako se u diskursu o postizanju mentalne stabilnosti i zdravlja koriste pojmovi koji izlaze iz medicinske terminologije i koji se mešaju s etičkim konceptima o dobrom i lošem ponašanju pojedinaca. Drugim rečima, zamagluje se granica između „moralnog i mentalnog zdravlja“, pošto se u govoru ispitanika često ističe da su zdrave osobe one koje su funkcionalne u današnjem društvu, a da se ta funkcionalnost postiže upravo kroz proces dolaženja do mentalne stabilnosti. Majk Martin ističe da se

Terapeutski trend pomerio daleko izvan zahteva za psihološkim realizmom u izricanju moralnih presuda. Kako na to upućuju sekcije za samopomoć u knjižarama, on se pomerio ka implementaciji terapeutskih ideja i pristupa u promišljanju o gotovo svim područjima koje su prethodno bile u domenu moralnosti. (Martin 2000, 36).

Ukratko, mentalni kapaciteti kao što su refleksivnost, zainteresovanost za emotivni život i različiti vidovi socijalne i emotivne inteligencije se predstavljaju i kao moralna obaveza svakoga od nas, čime se uloga psiholoških nauka u konstrukciji identiteta još jednom potvrđuje. Na osnovu tih kapaciteta možemo videti da se i kod terapeuta i kod pojedinaca vrši jedna vrsta produkcije razlika i isključivanja određenih osoba iz kategorije „dobrih“ građana. To i ne treba da iznenađuje, pošto je neoliberalizmu, pored mnogih definicija koja ga definišu kao ekonomsku doktrinu, ideologiju ili kulturu, potrebna moralna legitimacija koja je, opet, postavljena u skladu sa njegovim osnovnim socio-ekonomskim premisama (vidi: Amable 2011; Mikuš 2015; Bloom 2017). Entoni Gidens tvrdi da refleksivna modernost svojim isticanjem značaja emancipacije proizvodi razlike, isključivanja i marginalizacije i moderne institucije time na određeni način stvaraju mehanizme koji ne ohrabruju, već potiskuju dostizanje autentičnog selfa (Giddens 1991, 7). Tako se vrši marginalizacija osoba koje svoje probleme vezuju za šire društvene okolnosti, njihova kategorizacija kao nezrelih ljudi i negira mogućnost bilo kakve vrste društvene kritike. Štaviše, čini se da rad na sebi teži ka tome da kod pojedinaca ispravi one nedostatke koje savremeno doba proizvodi.

Zaključna razmatranja

U radu je obrađeno pozitivno rezonovanje psihoterapijskih principa sa konstrukcijom neoliberalnog selfa koji je zastupljen u postsocijalističkim zemljama. Polazeći od pretpostavke koju su formulisale studije upravljanja, da se u neoliberalnim demokratijama pojedincima upravlja putem usmeravanja njihovih želja i stremljenja ka principima koji potkrepljuju neoliberalne transformacije, kroz razgovor sa privatnim psihoterapeutima i klijentima u Beogradu sam poka-

zao da se diskurs samostalnosti, nezavisnosti, introspektivnosti i odgovornosti za sopstveni život inkorporirao u govore subjekata, čime se proces neoliberalizacije nastavlja ne samo na strukturnom i političko-ekonomskom planu, već i na nivou razmišljanja ljudi koji žive u specifičnom socio-kulturnom kontekstu. Time se otvara mogućnost da pretpostavimo da je kultura samopomoći, oličena jednim delom u psihoterapiji, stigla i u Srbiju.

Međutim, stavovi ispitanika ukazuju na izvesne lokalne specifičnosti. Naime, rad na sebi nije inicijalna namera onih koji koriste psihoterapeutske usluge, već su klijenti pre svega fokusirani na otklanjanje telesnih disfunkcija izazvanih psihološkim faktorima, čime se postavlja pitanje u kojoj je meri diskurs rada na sebi zastupljen među našom populacijom. Kasnije, kroz dublje istraživanje svoje ličnosti i unutarpsihičkog života, pojedinci se ohrabruju da rade na sebi i svojim nedostacima zajedno sa terapeutima i time preuzmu odgovornost za sopstveni život i odluke koje u njemu donose, gde princip samopomoći dobija svoje prepoznatljive obrise. Na osnovu toga možemo zaključiti da rad na sebi nije koncepcija koja je zaživela u našoj sredini, već je tek nakon dodira sa psihoterapijskim diskursom postao *credo* onih koji su psihoterapeutske usluge koristili. Imajući u vidu sve veću vidljivost psi-nauka u javnoj sferi, ne bi bilo neosnovano pretpostaviti da će njihov diskurs nastaviti da dobija podršku šire javnosti.

Naposletku, kako možemo proceniti dalji razvoj društvene uloge psihoterapije u Srbiji? Prošlo je dosta vremena od kada su Filip Rif i Kristofer Laš (Reiff 1966; Lasch 1979) uputili svoje prve kritike na račun terapeutske kulture koja, na neki način, predstavlja osnovu i za ostale vidove samopomoći, a koja je, prema njihovom mišljenju, lišena moralnosti. Međutim, ne možemo se složiti sa njima da je neoliberalizam nje lišen. Pre bi se moglo reći da on reprodukuje jednu drugu vrstu moralnosti, onu za koju Bruno Amabl smatra da počiva na negovanju kompetitivnosti među građanima i ličnoj odgovornosti (Amable 2011, 5–6). Amabl kaže da:

[u] neoliberalnom kapitalizmu, ideološki pritisci da se deligitimizuje kolektivna akcija se javljaju onda kada oni teže redistribuciji ili zaštiti od kompeticije. Ovakvi pritisci se predstavljaju kao vrsta moralne dužnosti da se komodifikuje moć radne snage i ishodi koji proizilaze iz tržišne kompeticije tretiraju kao pravedni. Ovo ne samo da vodi ka protivljenju socijalnoj zaštiti kao ekonomski neefikasnoj i moralno nazadnoj, već i ka kritici demokratije i suverenosti naroda. (Amable 2011, 4–5)

Studije upravljanja su danas daleko razvijenije nego u vreme kada su nastajale i njihov konceptualni teorijsko-metodološki aparat je otišao mnogo dalje od osnovnih Fukoovih ideja. Pa ipak, studijama upravljanja i dalje nedostaju etnografska istraživanja koja obraćaju pažnju na lokalne specifičnosti i transformacije. Ovaj rad je samo mali pokušaj da se zaviri u svet u kom subjekti žive i da pokuša da pojmi njihov pogled na diskurse koji pokušavaju da ih oblikuju.

Pritom, ovaj rad se fokusirao samo na područje Beograda, dok bi bilo interesantno videti da li su i kako psihoterapeutske ideje implementirane u drugim krajevima i koliko su podložne interpretacijama lokalnog stanovništva. Budući da su etnografski, antropološki radovi u našoj zemlji na tu temu relativno malobrojni, verujem da će ovo biti skroman, ali zanimljiv početak. I ne samo to. Imajući u vidu da subjekti imaju moć da sami sebe konstruišu, možemo pretpostaviti da postoje prakse i tehnike sopstva koje pojedinci upražnjavaju da bi izrazili otpor da se konstruišu u skladu sa neoliberalnim selfom.

Literatura

- Aavik, K. 2017. „Doing Neoliberalism on Campus: The Vulnerability of Gender Equality Mechanisms in Estonian Academia“. *Gender and Research* 18 (1): 130–153. <https://doi.org/10.13060/25706578.2017.18.1.353>
- Adams, G., Estrada-Villalta, S., Sullivan, D., & Markus, H. R. 2019. „The Psychology of Neoliberalism and the Neoliberalism of Psychology“. *Journal of Social Issues* 75(1): 189–216. <https://doi.org/10.1111/josi.12305>
- Adams, M. 2003. „The reflexive self and culture: a critique“. *British Journal of Sociology* 54(2): 221–238. <https://doi.org/10.1080/0007131032000080212>
- Adler, J. M., & McAdams, D. P. 2007. „The narrative reconstruction of psychotherapy“. *Narrative Inquiry* 17(2): 179–202. <https://www.sesp.northwestern.edu/docs/publications/106658335347b0761a32bec.pdf>
- Amable, B. 2011. „Morals and politics in the ideology of neo-liberalism“. *Socio-Economic Review*, No. 9, 3–30. <https://doi.org/10.1093/ser/mwq015>
- Antonijević, D. 2009. „Porazeni od sistema: struktura i značenje ličnih priča o gubitnicima hibridne tranzicije“. *Etnoantropološki problemi* 4(3): 47–65. <https://doi.org/10.21301/eap.v4i3.3>
- Bačević, J. 2013. Antropologija, turizam i tranzicija: koncepcije o razvoju turizma u Knjaževcu. U *Nova srpska antropologija 9: Antropologija turizma*, uredili I. Kovačević i A. Banić-Grubišić, 127–138. <http://www.anthroserbia.org/Publications/Details/54>
- Barker, K. 2002. „Self-Help Literature and the Making of an Illness Identity: The Case of Fibromyalgia“. *Social Problems* 49(3): 279–300. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9566.1997.tb00015.x>
- Binkley, S. 2011. „Psychological life as enterprise: social practice and the government of neo-liberal interiority“. *History of the Human Sciences* 24(3): 83–102.
- Bloom, P. 2017. *The Ethics of Neoliberalism: The Business of Making Capitalism Moral*. New York: Routledge.
- Cannizzo, F. 2018. „Tactical Evaluations: Everyday neoliberalism in academia“. *Journal of Sociology* 54(1): 77–91. doi:10.1177/1440783318759094
- Chudakova, T. 2016. „Caring for Strangers: Aging, Traditional Medicine, and Collective Self-care in Post-socialist Russia“. *Medical Anthropology Quarterly* 31(1): 78–96. <https://doi.org/10.1111/maq.12276>
- Collingsworth, J. 2014. „The Self-Help Book in the Therapeutic Ontosphere: A Postmodern Paradox“. *Culture Unbound: Journal of Current Cultural Research*, No. 6, 755–771. <https://doi.org/10.3384/cu.2000.1525.146755>

- Coyle, K., & Grodin, D. 1993. „Self-help books and the construction of reading: Readers and reading in textual representation.“ *Text and Performance Quarterly* 13(1): 61–78. doi:10.1080/10462939309366032
- Crawford, M. 2004. „Mars and Venus Collide: A Discursive Analysis of Marital Self-Help Psychology.“ *Feminism & Psychology* 14(1): 63–79. doi:10.1177/0959–353504040305
- Dwairy, M., & Van Sickel, T. D. 1996. „Western Psychotherapy in Traditional Arabic Societies.“ *Clinical Psychology Review* 16(3): 231–249. [https://doi.org/10.1016/S0272-7358\(96\)00011-6](https://doi.org/10.1016/S0272-7358(96)00011-6)
- Effing, M. M. 2009. „The Origin and Development of Self-help Literature in the United States: The Concept of Success and Happiness, an Overview.“ *Journal of the Spanish Association of Anglo-American Studies* 31(2): 125–141.
- Erjavec, K., & Volčič, Z. 2009. „Management through spiritual self-help discourse in post-socialist Slovenia.“ *Discourse & Communication* 3(2): 123–143.
- Foster, R. 2016. „Therapeutic culture, authenticity and neo-liberalism.“ *History of Human Sciences* 29(1): 99–116. <https://doi.org/10.1177/0952695115617384>
- Foucault, M. 1988. *Technologies of the Self: A Seminar With Michel Foucault*. Edited by M. H. Luther, H. Gutman, & P. H. Hutton. London: Tavistock Publications.
- Gardner, L. B., & Scheffler, R. M. 1988. „Privatization in Health Care: Shifting the Risk.“ *Medical Care Review* 45(2): 215–253. <https://doi.org/10.1177/107755878804500203>
- Giddens, A. 1991. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Hamann, T. H. 2009. „Neoliberalism, Governmentality, and Ethics.“ *Foucault Studies*, No. 6, 37–59.
- Hann, C., Humphrey, C., & Verdery, K. 2004. „Postsocialism as a topic of anthropological investigation.“ *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*: 1–28.
- Harvi, D. 2012. *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Hilgers, M. 2011. „The three anthropological approaches to neoliberalism.“ *International Social Science Journal* 61(202): 351–364. doi:10.1111/j.1468–2451.2011.01776.x
- Illouz, E. 2008. *Saving the Modern Soul: Therapy, Emotions and the Culture of Self-Help*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Iwakabe, S. 2008. „Psychotherapy Integration in Japan.“ *Journal of Psychotherapy Integration* 18(1): 103–125. <https://doi.org/10.1037/1053-0479.18.1.103>
- Jovanović, D. 2013. Identitet na prodaju – kreiranje nacionalnog identiteta za potrebe turizma. U *Nova srpska antropologija 9: Antropologija turizma*, uredili I. Kovačević i A. Banić-Grubišić, 113–126. <http://www.anthroserbia.org/Publications/Details/54>
- Kelly, M. G. 2013. „Foucault, Subjectivity, and Technologies of the Self.“ In *A Companion to Foucault*, edited by C. Falzon, T. O’Leary, & J. Sawicki, 510–525.
- Klein, E., & Mills, C. 2017. „Psy-expertise, therapeutic culture and the politics of the personal in development.“ *Third World Quarterly*, 1–19. <https://doi.org/10.1080/01436597.2017.1319277>
- Kovačević, I. 2006. „Tranziciona legenda o dobitnicima.“ *Etnoantropološki problemi* 1(2): 11–26. <https://doi.org/10.21301/eap.v1i2.1>
- Lasch, C. 1979. *The Culture of Narcissism: American Life in an Age of Diminishing Expectations*. New York: Norton.

- Lawn, J., & Pentice, C. 2015. „Neoliberal Culture / The Cultures of Neoliberalism“. *SITES: New Series* 12(1): 1–29. doi:10.11157/sites-vol12iss1id312
- Lazzarato, M. 2009. „Neoliberalism in Action: Inequality, Insecurity and the Reconstitution of the Social“. *Theory, Culture & Society* 26(6) 109–133. doi:10.1177/0263276409350283
- Madu, S. N. 2015. „Psychotherapeutic values for modern Africa“. *World Journal «Psychotherapy»* 8(1): 8–15. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-8265-8_1509
- Manga, P. 1987. „Privatization of Health Care Services in Canada: Reform or Regress?“. *Journal of Consumer Policy*, 1–24. doi:<https://doi.org/10.1007/BF00411942>
- Marks, S. 2018. „Suggestion, persuasion and work: Psychotherapies in communist Europe“. *European Journal of Psychotherapy & Counselling* 20(1): 10–24. <https://doi.org/10.1080/13642537.2017.1421986>
- Marks, S., & Savelli, M. 2015. „Communist Europe and transnational psychiatry“. *Psychiatry in communist Europe*, 1–26. <https://doi.org/10.1177/1363461516635532>
- Martin, M. W. 2000. „Moral Health: Responsibility in Therapeutic Culture“. *The Journal of Value Inquiry*, No.34, 27–43. doi:<https://doi.org/10.1023/A:1004760902713>
- Matza, T. 2009. „MOSCOW’S ECHO: Technologies of the Self, Publics, and Politics on the Russian Talk Show“. *Cultural Anthropology* 23(3): 489–522. <https://doi.org/10.1111/j.1548-1360.2009.01038.x>
- Matza, T. 2012. „’Good individualism’? Psychology, ethics, and neoliberalism in postsocialist Russia“. *American Ethnologist* 39(4): 804–818. <https://doi.org/10.1111/j.1548-1425.2012.01396.x>
- McGee, M. 2005. *Self-Help, Inc.: Makeover Culture in American Life*. New York: Oxford University Press.
- McGuigan, J. 2014. „The Neoliberal Self“. *Culture Unbound: Journal of Current Cultural Research*, No.6, 223–240. <https://doi.org/10.3384/cu.2000.1525.146223>
- Mikuš, M. 2015. „The justice of neoliberalism: moral ideology and redistributive politics of public-sector retrenchment in Serbia“. *Social Anthropology* 24(2): 211–227.
- Miller, P., & Rose, N. 2008. *Governing the Present*. Cambridge: Polity Press.
- Miokov, V., & Vučinić-Nešković, V. 2011. Da li će Knjaz Miloš pripasti strancima? Privatizacija i slika multinacionalnih kompanija u srpskim medijima (2000–2005). *Etnoantropološki problemi* 6(1): 167–193. <https://doi.org/10.21301/eap.v6i1.6>
- Mori, L. 2014. „A Momentary Lapse of Reason. Neoliberal Subjectivity and Recreational Drug Use“. *Italian Journal of Sociology of Education* 6(3): 70–103.
- Nwoye, A. 2010. „A Psycho-Cultural History of Psychotherapy in Africa“. *Psychotherapy and Politics International* 8(1): 26–43. <https://doi.org/10.1002/ppi.207>
- Poon, A. 2015. „Helping the novel: Neoliberalism, self-help, and the narrating of the self in Mohsin Hamid’s How to Get Filthy Rich in Rising Asia“. *The Journal of Commonwealth Literature* 52(1): 139–150. <https://doi.org/10.1177/0021989415583923>
- Rakow, K. 2013. „Therapeutic Culture and Religion in America“. *Religion Compass* 7(11): 485–497. <https://doi.org/10.1111/rec3.12074>
- Read, J. 2009. „A Genealogy of Homo-Economicus: Neoliberalism and the Production of Subjectivity“. *Foucault Studies*, No. 6, 25–36. doi:<https://doi.org/10.22439/fs.v0i0.2465>

- Reiff, P. 1966. *The Triumph of the Therapeutic*. Chicago: University of Chicago Press.
- Reveley, J. 2016. „Neoliberal meditations: How mindfulness training medicalizes education and responsabilizes young people“. *Policy Futures in Education*, 1–15. doi:10.1177/1478210316637972
- Rimke, H. M. 2000. „Governing Citizens Through Self-Help Literature“. *Cultural Studies* 14(1): 61–78.
- Rose, N. 1999. *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*. London: Free Association Books.
- Salecl, R. 2012. *Tiranija izbora*. Zagreb: Fraktura.
- Salmenniemi, S., & Adamson, M. 2015. „New Heroines of Labour: Domesticating Post-feminism and Neoliberal Capitalism in Russia.“ *Sociology* 49(1): 88–105. <https://doi.org/10.1177/0038038513516830>
- Savelli, M. 2013. „The Peculiar Prosperity of Psychoanalysis in Socialist Yugoslavia“. *The Slavonic and East European Review* 91(2): 262–288. <https://doi.org/10.5699/slaveastorev2.91.2.0262>
- Sima, Y., & Pugsley, P. C. 2010. „The Rise of a ‘Me Culture’ in Postsocialist China: Youth, Individualism and Identity Creation in the Blogosphere“. *The International Communication Gazette* 72(3): 287–306. <https://doi.org/10.1177/1748048509356952>
- Skultans, V. 1999. „Narratives of the body and history: Illness in judgement on the Soviet past“. *Sociology of Health & Illness* 21(3): 310–328. <https://doi.org/10.1111/1467-9566.00158>
- Sökefeld, M. 1999. „Debating Self, Identity, and Culture in Anthropology“. *Current Anthropology* 40(4): 417–448.
- Tiaynen-Qadir, T., & Salmenniemi, S. 2017. „Self-help as a glocalised therapeutic assemblage“. *European Journal of Cultural Studies* 20(4): 381–396. <https://doi.org/10.1177/1367549417718205>
- Trifunović, V. 2009. „Konceptualizacija gubitnika i dobitnika tranzicije u popularnoj kulturi“. *Etnoantropološki problemi* 4(1): 107–121. <https://doi.org/10.21301/eap.v4i1.5>
- Trifunović, V. 2011. „Postsocijalistička transformacija i novi oblici identifikacije u društvu Srbije“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 59(2): 149–159.
- Vrasti, W., & Montsion, J. 2014. „No Good Deed Goes Unrewarded: The Values/Virtues of Transnational Volunteerism in Neoliberal Capital“. *Global Society* 28(3): 336–355.
- Vukomanović, B. 2018. „Čitajući neoliberalizam: terapijski i spiritualni elementi literature za samopomoć u postsocijalističkoj Srbiji“. *Glasnik Etnografskog muzeja* 82: 33–52.
- Vuković, D. 2017. *Preoblikovanje neoliberalizma: socijalna politika u Srbiji*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Woodstock, L. 2005. „Vying Constructions of Reality: Religion, Science, and Positive Thinking in Self-Help Literature“. *Journal of Media and Religion* 4(3): 155–178.
- Žikić, B. 2007. „Ljudi (koji nisu sasvim) kao mi. Kulturna konceptualizacija pojma privatnik u Srbiji“ U *Antropologija postsocijalizma*, uredio Vladimir Ribić, 52–74. Beograd. <http://www.anthroserbia.org/Publications/Details/5>
- Žurić-Jakovina, I. 2014. „Samopomoć kao kulturalni fenomen: kontekstualni aspekti nastanka i razvoja knjiga za samopomoć i psihoterapijskog diskurza“. *Holon* 4(1): 5–34.

Bogdan Vukomanović

PhD Candidate, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

*The Construction of the Neoliberal Self
in Belgrade Psychotherapeutic Practice*

The processes of neoliberalization and European integration in Serbia have been underway for some time, and in addition to their effect on certain elements of the social structure such as the family, the economy, political life etc., their impact is also evident in the way that Serbian citizens perceive themselves and their position in this environment. Due to reduced social protection, the withdrawal of the state from the public sphere, and increasing financial and employment insecurity, individuals are obliged to assume responsibility for their lives and to engage in self-improvement with the aim of personal development and the finding of new survival strategies. Through interviews with psychotherapists and persons who have used the services of private psychotherapy, this paper looks at the relationship between private psychotherapeutic practice in Belgrade as a technique for self-improvement and the construction of the self in its clients, and then relates it to the broader socio-economic context in which the respondents live and work. The findings suggest that with regard to its clients, private psychotherapeutic practice mirrors the emphasis on independence, autonomy and responsibility for one's life and life decisions, which are typical features of the entrepreneurial self characteristic of the period of post-socialist neoliberalization.

Key words: neoliberalism, psychotherapy, postsocialism, the self, self-improvement, Belgrade

*Construction du soi néolibéral
dans la pratique psychothérapeute belgradoise*

Les processus de néolibéralisation et d'eurointégration en Serbie se déroulent depuis un certain temps et en dehors des changements qu'ils ont laissés sur certains éléments des structures sociales comme la famille, l'économie, la politique et les autres, leur influence est visible dans les manières dont les habitants appréhendent eux-mêmes puis leur position dans un tel environnement. Suite à la réduction de protection sociale, le retrait de l'État de la sphère publique et à l'insécurité financière et professionnelle croissante, les individus sont obligés eux-mêmes de prendre la responsabilité de leur vie et de travailler sur soi dans l'objectif de se perfectionner personnellement et d'inventer de nouvelles stratégies de survie. À travers des interviews avec des psychothérapeutes et des gens qui ont bénéficié des services d'une pratique privée de psychothérapie, ce

travail étudie le rapport entre la pratique privée de psychothérapie à Belgrade comme technique de travail sur soi et de construction de soi chez les utilisateurs de ses services, puis met en relation cette pratique avec un contexte socio-économique plus large dans lequel vivent et travaillent les interrogés. On est amené à la conclusion que la pratique privée de psychothérapie soutient le renforcement de l'indépendance, de l'autonomie et de la responsabilité de sa propre vie et les décisions de vie chez ses clients, ce qui sont les caractéristiques typiques particulières à la période de la néolibéralisation postsocialiste.

Mots clés: néolibéralisme, psychothérapie, postsocialisme, soi, auto-assistance, Belgrade

Primljeno / Received: 28.05.2018

Prihvaćeno / Accepted: 25.02.2020